

השואה כמבוך עכשווי

אבנר בן־עמוס

שרון גבע (עורכת) (2017). השואה: שעת חינוך. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, מכללת סמינר הקיבוצים ומכון מופ"ת, 302 עמודים

בעת כתיבת שורות אלה מתנוססת מכותרות העיתונים פרשת החתימה המשותפת של ראש הממשלה בנימין נתניהו וראש ממשלת פולין על הצהרה שנועדה להציג נרטיב היסטורי משותף בדבר הקשר בין הפולנים והשואה. ההצהרה נולדה בעקבות משא ומתן בין ישראל לפולין, שהוביל לתיקון החוק מעורר המחלוקת, שאסר לייחס לעם הפולני אחריות לפשעי השואה. אולם במקום להשקיט את הרוחות יצרה ההצהרה סערה נוספת: מוסד יד ושם פרסם הודעה מטעמו, ובה טען כי הנרטיב המשותף כולל עיוותים היסטוריים; לשכת ראש הממשלה יצאה בתגובה נגדית המסתמכת על ההיסטוריונית הראשית של יד ושם, דינה פורת; והיסטוריונים אחרים הוסיפו, כל אחד, את הקיסם שלו למדורה.

השואה בישראל, כמו המהפכה הצרפתית בצרפת או מלחמת האזרחים בארצות הברית, היא אחד מאירועי העבר הספורים שעדיין מסוגלים להגיע לעמודים הראשונים של העיתונים ולהישאר שם ימים מספר, בשל היותה אירוע מכונן בזהות הלאומית. אין פלא, אם כן, שהיא ממלאת תפקיד חשוב גם במערכת החינוך הישראלית, שאחת ממשימותיה החשובות – אם לא החשובה ביותר – היא טיפוחה של זהות קולקטיבית.

השואה נוכחת במערכת החינוך באופנים רבים: בחינוך הפורמלי, כלומר בתוכניות הלימוד, בספרי הלימוד ובהוראה הפרונטלית, וכן בטקסי הזיכרון ביום השואה, במסעות לפולין, בפגישות עם ניצולים ובתצלומים שתלויים במסדרונות בתי הספר. אולם, בעוד מדף הספרים על אודות זיכרון השואה בחברה הישראלית עמוס לעייפה, מספר הספרים שנושאים הישיר הוא השואה במערכת החינוך מצומצם

יחסית (אורון, 2003; פירר, 1989; קרן, 1998). משום כך יש לברך על הניסיון של שרון גבע לתת מענה לכך. גבע קיבצה סביבה חבורה נכבדה של חוקרים ותיקים וצעירים לקבוצת מחקר בנושא "חינוך ושואה" במכון לחינוך מתקדם של סמינר הקיבוצים ופרסמה את מחקרה בקובץ "השואה: שעת חינוך". היא עצמה כבר פרסמה ספר היסטוריה על זיכרון השואה (גבע, 2010), אך בקובץ הזה היא הסתפקה בתפקיד העורכת, ותרמה לו רק את ההקדמה.

כותרת ההקדמה היא "מורה נבוכים: ללמד את השואה", ואני מניח כי השימוש בשם ספרו הפילוסופי-תאולוגי הידוע של הרמב"ם נועד להצביע על מטרת קובץ המאמרים: לספק למורים מדריך שיעזור להם לנווט את דרכם במבוך של הוראת השואה. אם זה נכון, הרי הקובץ מחטיא את מטרתו. אמנם גבע מנסה בהקדמתה להשליט סדר במאמרים, לסכמם, להבליט את תרומתם החינוכית ולארגן אותם לפי שלושה זמנים – עבר, הווה ועתיד. מכנה משותף נוסף, לפי דבריה, הוא שימת הדגש על השימוש בהוראת השואה כדי לקדם ערכים אוניברסליים, כגון סובלנות ואהבת האדם באשר הוא אדם. אולם עיון מדוקדק מגלה קובץ של מאמרים סוררים, שקשה לארגנם לפי קטגוריות ברורות. החלוקה לזמנים, למשל, אינה כל כך חדה וחלקה, ומאמרים שעניינם ההיסטוריה של מלחמת העולם השנייה מופיעים דווקא בקטגוריה "עתיד". גם הממד האוניברסלי של "לקח השואה" אינו נוכח באופן חד-משמעי בכל המאמרים, ומחלקם ניתן לחלץ גם תובנות אחרות. והעיקר, רק שניים מן המאמרים מתמודדים ישירות עם הוראת השואה, בעוד השאר מטפלים בשואה ובזכרה מזוויות שונות, ולעיתים מוסיפים כמה המלצות חינוכיות בסיום, כדי לצאת ידי חובת הקובץ. אפשר כמובן להתייחס לכל המרחב החברתי והתרבותי הישראלי כאל מרחב מחנך, ולטעון שכל פעולה בו – פרסום ספר, הקרנת סרט קולנוע, קיום מפגש חברתי – היא פעולה מחנכת, אך דומני שלא לכך התכוונה העורכת.

האם יש לזקוף את ההחטאה הזאת לחובתה של גבע? לדעתי, לא. הדבר מעיד על הקושי הגדול, ואולי על חוסר האפשרות להציע כיום מבט קוהרנטי ואחיד על השואה ומשמעותה לנוכח ריבוי המשקיפים והדעות. לזכותה של גבע יש לומר, שהיא לא ניסתה (ואולי ניסתה אך לא הצליחה) לכפות על הכותבים אחידות מחשבתית. וכך מונח לפנינו קובץ אקלקטי, מלא סתירות ומרובה פנים, שבו ממלאת השואה את תפקיד הפיל הידוע שאותו ממששים העיוורים, וכל אחד מהם מצהיר כי גילה יצור אחר בעורו אוחז בזנב, ברגל, בחט ובחדק.

בשורות הבאות אציע חלוקה אחרת, שתבליט את המשותף בין קבוצות של

מאמרים ותסביר את ייחודם, אם כי גם חלוקה זו אינה מוחלטת: חלק מן המאמרים, אלה שאופיים בין-תחומי, יכולים לתפוס מקום בכמה קטגוריות. הבסיס לחלוקה הוא שדות המשמעות השונים שאליהם משתייכים המאמרים בהתייחסם לשואה: חינוך, ייצוג, עדות, היסטוריה וצבאיות.

שני המאמרים העוסקים בחינוך, של נילי קרן ושל יאיר אורון, משלימים זה את זה בכך שהאחד נוגע באופן ביקורתי בהיסטוריה של החינוך לשואה בישראל, ואילו האחר מציב את הוראת השואה בצד הוראת הג'נוסייד כחזון עתידי. קרן מתארת במאמרה ההיסטורי "בין הכיסאות": לימודי השואה בישראל בין החינוך הפורמלי לחינוך הבלתי פורמלי" את תהליך ההשתלטות של הממד החווייתי על הוראת השואה בישראל. בין שנות החמישים והשבעים השואה נעדרה כמעט לחלוטין מן החינוך הפורמלי, והתלמידים התוודעו אליה בעיקר דרך טקסי יום הזיכרון לשואה ולגבורה ודרך פגישות ספורדיות עם ניצולים. אך גם לאחר השינוי בחוק החינוך הממלכתי (1980), שהפך את השואה ללימוד חובה, לא השתנה המצב באופן ניכר. אמנם הנושא נלמד בחינוך הפורמלי, אולם המוזיאונים והמכונים להנצחת השואה, יחד עם המסעות לפולין, התמחו ביצירת חוויות עזות שהאפילו על כל למידה אינטלקטואלית. קרן טוענת כי הוראת השואה, על כל ממדיה, הפכה ל"כלי מניפולטיבי להשגת מטרות שאינן קשורות לשואה" (עמ' 37) ומציעה מודל חינוכי משולש, המתבסס על הפרדה בין הוראת השואה כהיסטוריה ובין החינוך לשואה כמוביל ללקחים אוניברסליים מצד אחד ויוצר זהות יהודית-ישראלית מצד שני. האם מודל משולש כזה אכן יוכל להתממש? ספק רב. אין זה מקרה שהוראת השואה "נחטפה" על ידי החינוך החווייתי. העוצמה הרגשית האדירה של האירוע הופכת אותו לגורם מכונן של הזהות הקיבוצית, ומשם קצרה הדרך להפיכתו לכלי ולא למטרה העומדת בפני עצמה. אורון, במאמרו "על חובת הוראת השואה והג'נוסייד כהתמודדות חינוכית עם הגזענות", מכניס גורם נוסף למשוואה: הוראת הג'נוסייד, שבאמצעותה הוא מבקש לקדם את החינוך נגד גזענות. אורון ידוע במאבקו רב-השנים לקדם במערכת החינוך את הוראת הג'נוסייד, דוגמת זה של הארמנים, הצוענים והטוטסי. הוא סבור כי הוראת השואה יחד עם לימוד מעשי ג'נוסייד אחרים תוביל לראייה אוניברסלית יותר שלה, ובעקבות זאת להתמודדות טובה יותר עם הגזענות בקרב בני הנוער. ייתכן שפתרון זה פשוט יותר מקודמו, משום שהוא עוקף את הקשר בין השואה והזהות הישראלית, אולם יש לדעת שכל הניסיונות ליישמו, מאז 1994 ועד היום, נכשלו. משרד החינוך מוסיף להתעקש על הייחודיות

והבלעדיות של השואה, ומסרב לאפשר לבתי הספר לקיים דיון פתוח במהותה. גזענות, אם כן, אינה רק תוצאה של העדר לימוד הג'נוסייד, אלא גם הסיבה לכך. שלושה מאמרים בקובץ מאירים את ייצוג השואה בטלוויזיה ובספרות. הראשון, של אלה באואר, "משרדים שואה: הטלוויזיה הישראלית בישראל ביום הזיכרון לשואה ולגבורה טרם העידן המסחרי", מתאר את השינוי שחל בשידורי הערוץ הראשון ביום זה מאז הקמתו ב־1968 ועד תחילת שנות התשעים. באואר מתארת תהליך הדרגתי, המתחיל בלוח שידורים כאוטי ומקרי ומסתיים בלוח מובנה ומשוכלל, שבאמצעותו הפכה הטלוויזיה הממלכתית לסוכן זיכרון מרכזי. כך תרם הערוץ הראשון, שהיה באותה עת בעל מונופול על השידורים, תרומה חשובה ליצירת אווירת הקדושה סביב יום הזיכרון לשואה ולגבורה, בייצגה נאמנה את הנרטיב הלאומי בנוגע לשואה. בסיום מאמרה ממליצה באואר למורים שלא להתעלם משידורי הטלוויזיה וליצור שיתופי פעולה ביניהם ובין מערכת החינוך. אלא שהמלצה זו עלולה להוביל לכיוון הפוך מזה של המגמה האוניברסלית של הקובץ: שידורי יום הזיכרון לשואה ולגבורה של הערוץ הראשון, כפי שאנחנו למדים מן המאמר, ובמידה מרובה גם אלה של הערוץ השני, היו ונתרו שידורים שנועדו להדגיש את הלקח הפרטיקולרי של השואה ולעצב את הזהות הלאומית על פי המתכונת הרשמית (Meyers, Zandberg, & Neiger, 2009).

במאמרה "סיפורת הדור השני לשואה: דרכים נוספות לזיכרון", מנתחת טלילה קוש זוהר שלושה רומנים של בני הדור השני לשואה, ואחד של בן הדור השלישי. בניגוד לאנשי ספרות הדור הראשון, שביקשו להעביר את חוויית השואה באופן אותנטי, בני הדור השני כבר אינם כותבים על השואה עצמה, כי אם על הזיכרון שלה. שלושת הרומנים שקוש זוהר מנתחת בתחילה, של גבריאלה אביגור־רותם, של מיכל גוברין ושל לאה איני, נעים ונדרים בין הסביבה המשפחתית המיידית ובין ההקשר הפוליטי הרחב של הסכסוך הישראלי־פלסטיני, מתוך גישה ביקורתית כלפי העמדה הציונית. הרומן הרביעי, של נעם חיות, מתייחס לזכר השואה לא מתוך העמדה המשפחתית אלא כחלק מזהות קולקטיבית קורבנית שעוצבה באמצעות מנגנוני הזיכרון. זהות זו מתמוטטת כשהגיבור החייל ניצב מול המבט המפוחד של ילדה פלסטינית, שמזכירה לו את עמדתו כקלגס חמוש. השאלה היא, כמובן, אם אפשר לקוות שלפחות אחד מן הספרים הללו ימצא את דרכו לרשימות המומלצות של משרד החינוך. לנוכח הנתונים במאמרו של אורון, קלושים הסיכויים לכך. המאמר השלישי הנוגע לייצוג השואה מוקדש לעיון ברומן אחד בלבד של סופר

ספרדי-צרפתי: "הקוד הכפול: בין עדות היסטורית לעדות פואטית – דיון בספרו של חורחה סמפרון 'הכתיבה או החיים'". מאמרה של רינה דודאי מדגים את היתרון שבשילוב ההיסטוריה והספרות בכל הנוגע לדיון בשואה. היא מראה כיצד סמפרון, שהיה אסיר במחנה בוכנוואלד, משתמש במבנה נרטיבי ספירלי, היסטורי וספרותי, כדי לספר על חוויותיו מן המאסר, קורותיו אחרי השחרור, ותהליך כתיבת הרומן. הספרות, לדבריה, יכולה להתגבר על המגבלות של התייעוד ההיסטורי, ולכן יש לפנות גם אליה כדי לעצב את זיכרון השואה. גם במקרה זה, ספק רב אם ספרו של סמפרון ימצא את עצמו ברשימת הספרים המומלצים של משרד החינוך – לא בגלל הממד הפוליטי שלו, אלא בשל מורכבותו הפואטית.

שני מאמרים בקובץ מתמקדים בשאלת העדות, האחד מתוך פרספקטיבה תאורטית ואחד מבוסס על מקרה ספציפי. המאמר של הפילוסוף חנוך בן-פזי, "הוראת השואה: עדות שלא מדעת", מתבסס על הנחות יסוד תאורטיות של הפילוסופיה הפנומנולוגית ושל הפסיכואנליזה, המיושמות בדרך כלל על מי שהיה עד לאירוע כלשהו. אולם בן-פזי, בצעד נועז ומרחיק לכת, מחיל את מושג העדות גם על תהליך הוראת השואה במערכת החינוך, וטוען כי יש להתייחס אף למורים כאל עדים. כך הוא מבקש למזער את הדגש המושם על הצד החווייתי והרגשי של הוראת השואה, שאותו גינתה נילי קרן, ולהבליט את האחריות המוסרית המוטלת על המורים. יש בכך חשיבות בשל האפשרות לקדם את הפן האוניברסלי של הוראת השואה ולהיאבק נגד הרוע האנושי באשר הוא, ולכן לא ברור מדוע נצמד בן-פזי לתפיסת השואה כאירוע ייחודי ומחיל את מושג העדות רק על הסיטואציה של הוראתה. שהרי, לפי אותו הלך מחשבה, על המורים המלמדים את ספר יהושע, את נושא הנכבה הפלסטינית של 1948 או את נושא הכיבוש של 1967, מוטלת אחריות מוסרית לא פחותה. כפי שנוכל ללמוד ממאמרה של תמי הופמן (בהמשך), נראה שבן-פזי אינו ער דיו לסכנות הטמונות בהרחבת מושג העדות. במאמר השני, "ניצולת השואה כאשת עדות: בין דיבור בגרמניה לשתיקה בישראל", מציגה לילך ניישטט בורנשטיין את דמותה המרתקת של קרלה רווה, ניצולת שואה החיה בישראל. רווה נולדה וגדלה בעיר למגו (Lemgo) בגרמניה, שרדה כמה מחנות ריכוז, עלתה לישראל בשנת 1949, ומאז שנות השמונים הפכה לעדה מבוקשת ופופולרית בעיר הולדתה, והיא שבה אליה כל קיץ. ניישטט בורנשטיין מנתחת היטב את המורכבות שבעמדה הדואלית של רווה: מצד אחד, שתיקה בישראל לנוכח הקבלה החשדנית של עדות ניצולי השואה, ומן הצד השני, מתן עדות בלמגו, תוך כדי

מחיקת היבטים שעלולים להיות בלתי נעימים לשומעים. הניתוח שלה מדגים כיצד הנחות היסוד של כל אחת מן החברות, בישראל ובגרמניה, מכתובות לא רק את הדיבור או השתיקה, אלא גם את התכנים והמאפיינים של פעולת הדיבור. למעשה, מאמר זה מציג לפנינו שתי עדות: האחת היא קרלה רווה, שהיא עצמה חוותה את מוראות השואה ומעידה עליהן מאוחר יותר; השנייה היא ניישטט בורנשטיין, עדה של העדה, בנוסח של בן-פזי, שמחקריה על רווה והסרט התיעודי שיצרה עליה חוללו שינויים בעצם פעולת העדות של רווה והשפיעו על התקבלותה בציבור.

צמד המאמרים הבא הוא מעין תמונת ראי זה של זה: עניינם של שניהם הוא נשים וגברים שהיו פעילים בתקופת מלחמת העולם השנייה, משני עברי המתרס הפוליטי, ואשר לדברי המחברים אמורים לתפוס מקום בהוראת השואה בבתי הספר. תמר קטקו מביאה במאמרה "חומר למחשבה, חומר למבחן: התגייסות היהודים במלחמת העולם השנייה" את סיפוריהם של שישה יהודים, שלוש נשים ושלושה גברים, שלחמו לצד בעלות הברית. היא מעלה על נס את היותם גיבורים יהודים, וטוענת כי רבים מן הלוחמים הללו נשכחו משום שלא היו שייכים לקבוצות המובילות שעיצבו את זיכרון השואה בישראל. אולם ההנחה כי לכל הלוחמים היהודים הייתה נאמנות כפולה, כאזרחי מדינתם וכיהודים, וכי מה "שהבדיל בינם לבין חבריהם לנשק היה עומק תחושת הנקם" (עמ' 215), לוקה באנכרוניזם. כשהם התגייסו בתחילת מלחמת העולם השנייה לצבאות השונים של בעלות הברית, ההשמדה ההמונית טרם התחילה, וגם אחרי תחילתה, ממדיה נודעו ברכים באיחור רב. סביר אם כן להניח כי הלוחמים הללו נלחמו כפטריטים רוסים, בריטים או צרפתים, ושיהדותם הייתה שולית לעומת זהותם הלאומית. וגם אם אחדים מהם, כגון הטייס עמיחי הוניג והצנחנית חביבה רייק, אכן נלחמו כיהודים ציונים, אין כל הכרח להוסיף אותם לתוכניות ולספרי הלימוד. כפי שמעיד מאמרה של הופמן, מערכת החינוך כבר רוויה במודלים של גבורה צבאית, ומה שהיא זקוקה לו הם דווקא מודלים אזרחיים. המאמר השני בנושא זה, של רן אור-נר, "היעדרם של הרוצחים משיעור היסטוריה: המקרה של מפקחות האס-אס באושוויץ ובברגן-בלזן", שופך אור על קבוצה שלא נחקרה דיה – הנשים שלקחו חלק במנגנון ההשמדה של השואה. אור-נר מסתמך על חומרי החקירה ועל העדויות במשפטן של ארבע מפקחות אס-אס, שנערך בגרמניה בשנת 1945, ומראה את המסלולים השונים שהן עברו עד שהגיעו לתפקידן הנורא. הוא גם מנתח את היחס האכזרי שלהן לאסירות היהודיות, ומתמקד באחת מהן שגילתה גישה אנושית יחסית, דבר המוכיח על היכולת לחרוג

מנורמות ההתנהגות המקובלות במחנות. ההמלצה של אור־נר ללמוד לעומק גם את המקרים של המקרבים, ולא רק את אלה של הקורבנות, עשויה לקדם את הבנת הממד האוניברסלי של לקח השואה: כיצד גברים נורמטיביים ונשים נורמטיביות יכולים להפוך לרוצחים בנסיבות מסוימות.

שלושת המאמרים הבאים מתמקדים בנושא שהוא חדש יחסית בדיונים על זיכרון השואה ומשמעותה: הצבאיות. אלון גן, במאמר "לקח השואה? מלחמת ששת הימים כמקרה בוחן", בודק את הלקחים שהפיקו החיילים ממלחמת ששת הימים, לנוכח תחושות החרדה וצל השואה שאפיינו את השבועות שקדמו לה. גן מסתמך בעיקר על קובץ העדויות של שיח לוחמים, ומחלק את תגובות החיילים לשני סוגים עיקריים: התגובה הצברית, המבליטה את ההבדל בין היהודי הגלותי שפל הקומה ליהודי החדש, הציוני, שאינו מהסס להשתמש בכוחו, ושהניצחון במלחמה משמש בעבורו אישוש לעמדתו; והתגובה היהודית, שמזדהה עם תחושת האיום של היהודי הגלותי, ובעקבות זאת גם עם הקורבנות הפלסטינים של המלחמה. גן מציע להשתמש בתגובות הסותרות הללו במסגרת מה שהוא מכנה, בעקבות אייל נווה ואסתר יוגב (2002), "למידה דיאלוגית": יצירת דיאלוג בין עולם העבר ועולם ההווה של התלמידים, וגם בין התגובות השונות למלחמה. אולם, ללמידה הדיאלוגית יש המגבלות שלה, ומוטב שנכיר אותן. כשאנו עוסקים ב"מיזוג אופקים" בין העבר וההווה, אנו עלולים "לתרגם" את העבר הזר במונחים של הווה, וכך להחמיץ את האופי המיוחד שלו. מלבד זאת, כשאנו יוצרים דיאלוג בין הפירושים השונים של המלחמה, אנו מסתכנים במתן לגיטימציה לכולם, כולל אלה שציידו בזמן אמת בהרג שבויים ואזרחים.

המאמר של תמי הופמן (גילוי נאות: הופמן כתבה את עבודת הדוקטור שלה בהנחייתי) עוסק גם הוא במפגש בין תלמידים, השואה וצה"ל, אלא שכאן מדובר במפגשים קונקרטיים שהתרחשו על אדמת פולין. במאמר "תסתכלו עליהם ותראו אותנו: תלמידים ומפקדי צה"ל נפגשים בפולין" מתארת הופמן מפגשים יזומים או אקראיים בין משלחות תלמידים ומשלחות מפקדי צה"ל שיצאו לספורים במחנות הריכוז וההשמדה, וממקמת אותם בשני הקשרים שונים: ההקשר של מערכת החינוך, שקיבלה עליה את התפקיד של הכנת התלמידים לשירות הצבאי, ושבמסגרת זו גם מארגנת את המסעות לפולין, והקשר הצה"לי, שבו משלחות "עדים במדים" הן חלק מן הניסיון של הצבא לגייס את השואה לצרכיו ולהפוך לגורם פעיל בהנצחתה. בכל המפגשים הללו בולטת עליונותם של המפקדים על פני אנשי החינוך, הן

כמי שמקנים לאירוע את משמעותו, והן כמי שמייצגים את התחנה הבאה בחיי התלמידים. היומרה של המפקדים להפוך לעדים של השואה מצביעה על הסכנות הכרוכות בניסיונו של בן-פזי להרחיב את מושג העדות אל מעבר לעדי הראייה עצמם. במקרה של "עדים במדים", מדובר בגיוס קולם של הקורבנות לצרכים צבאיים ופוליטיים, הרחוקים מן התיקון המוסרי שבן-פזי מצדד בו.

האפילוג של אייל נווה, "שואה, צבא ואמונה כתשתית זהות מסתגרת של החינוך בישראל", מרחיב את היריעה, בהתבססו על איגרת של שר החינוך לשעבר שי פירון למורים, שבה הוא הצביע על שלושה נושאים שהם עמודי התווך של הזהות הישראלית: היהדות, השואה וצה"ל. נווה מתאר את התהליך ההדרגתי שבו הפכה השואה לחלק בלתי נפרד מן הזהות הישראלית, ומתמקד בשלב שבו קיבל עליו צה"ל חלק נכבד מהנצחת השואה, וש אחד משיאיו היה מטס חייל האוויר מעל אושוויץ בשנת 2003. בד בבד התחילה הציונות הדתית להקנות לשואה משמעות תאולוגית, כתחנה חשובה בתהליך הגאולה הציוני. ההדתה שעבר הצבא השלימה את המעגל, ויצרה בסופו של דבר זהות העשויה מקשה אחת – שואה-צבא-יהדות. הספר שערכה גבע אינו מספק אפוא את ה"סחורה" החינוכית במובן הישיר, אולם חשיבותו מרובה כעדות לאופנים השונים שבהם מיוצגת השואה במרחב החברתי והתרבותי בישראל. שני מאמרים, של קטקו ושל אור-נר, עניינם ההיסטוריה של השואה עצמה, וגם הם פותחים צוהר לנטיות העכשוויות של ההיסטוריוגרפיה הישראלית. האחד מתחבט בשאלות של גבורה יהודית שאינה בהכרח מגדירה את עצמה בנוסח הציוני המקובל, והאחר מבליט את הממד המגדרי בתוך הדיון ברוע הנאצי. שאר המאמרים נשענים על תחומי ידע שונים – היסטוריה של החינוך, היסטוריה תרבותית, תקשורת, ספרות, פילוסופיה – כדי לספק לנו תובנות חדשות לגבי הזיכרון והמשמעות של השואה. הם נעים בין סינתזות רחבות ומקרי בוחן מצומצמים, בין עמדה מעורבת ומבט מרוחק, אך כולם מעוררי מחשבה. זהו ספר שנועד לכל מי שמתעניין בתרבות הישראלית העכשווית – חוקרים, מורים ותלמידים – משום שאי-אפשר לפענח אותה ללא הבנת המקום המרכזי שתופס בה זיכרון השואה.

מקורות

- אורון, יאיר (2003). מכאוב הדעת: סוגיות בהוראת השואה והג'נוסייד. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- גבע, שרון (2010). אל האחות הלא ידועה: גיבורות השואה בחברה הישראלית. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- פירר, רות (1989). סוכנים של הלקח. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- נווה, אייל, ואסתר יוגב (2002). היסטוריות: לקראת דיאלוג עם האתמול. תל אביב: כבל.
- קרן, נילי (1998). שימור הזיכרון בתוך השכחה: המאבק על לימודי השואה בישראל. זמנים, 64, 55-64.

Oren, Meyers, Eyal Zandberg, & Motti Neiger (2009). Prime time commemoration: Analysis of television broadcasts on Israel's Memorial Day for Holocaust and heroism. *Journal of Communication*, 59, 456-480.